

Олександр Литовченко

ДО ПИТАННЯ БЛАГОУСТРОЮ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ В 1970-х рр.

DOI: 10.5281/zenodo.5089637

© О. Литовченко, 2021. CC BY 4.0

***Метою** статті є окреслення тенденцій післявоєнного відновлення та розбудови Чернігова в 1940–1970-х рр. Особливу увагу приділено питанню відродження історико-архітектурного середовища міста, серед якого чільне місце посідає Єлецька святиня. До завдань цієї студії належить характеристика проєкту благоустрою території на той час недіючого Чернігівського Єлецького монастиря за 1972 р. Важливим питанням є визначення ймовірних причин того, чому ці плани не були реалізовані. У статті використано загальнонаукові **методи**: системного підходу, аналізу та індукції, а також спеціально-історичний історико-генетичний метод. Дослідження ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні однієї з мало-відомих сторінок історії Чернігівського Єлецького монастиря, зокрема, благоустрою території колишньої обителі у 1970-х рр., а також її пристосуванню під туристичний об'єкт. **Висновки.** Після закінчення Другої світової війни Чернігів почали відбудовувати. Важлива роль у цьому питанні належала архітекторам, які прагнули гармонійно поєднати історичні об'єкти з оновленим міським простором. На початку 1970-х рр. був розроблений черговий проєкт благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря, який мав на меті покращити умови збереження його пам'яток архітектури та створити сприятливе середовище для екскурсійної діяльності. На жаль, ці плани так і не були в повному обсязі втілені в життя через низку причин: використання монастирських приміщень різними організаціями, потреба в поточних ремонтах пам'яток, спрямування уваги місцевих керівників та, відповідно, фінансових ресурсів на розбудову інфраструктурних об'єктів у місті та ін. На сьогодні, з практичного погляду, такі **нереалізовані проєкти благоустрою** того чи того об'єкта, можуть стати в нагоді при розробленні нових планів упорядкування конкретного міського простору.*

***Ключові слова:** видове розкриття пам'яток, збереження культурної спадщини, екскурсанти, Єлецький монастир, проєкт благоустрою.*

Єлецький монастир у Чернігові був заснований у 1060 р. на захід від Чернігівського Дитинця на Болдиних горах. Він має багатовікову історію та є прославленою релігійною святинею. На сьогодні це діюча православна жіноча обитель, однак у післявоєнні часи монастир не функціонував. З огляду на його релігійну спрямованість та наявність на цій території низки пам'яток, таких як Успенський собор (XII ст.), дзвіниця (XVII ст.), північні келії (XVI–XVII ст.), східні келії (XVI–XVII ст.), південно-західні келії (XVI–XVII ст.), мури та брами (XVII ст.), в атеїстичний радянський час колишню святиню намагалися трансформувати під потреби світських установ, а також використовувати як туристичний об'єкт. Так, зважаючи на брак приміщень у післявоєнному Чернігові, будівлі Єлецького мо-

настиря в 1950–1980-х рр. перебували у використанні різних установ, організацій та підприємств¹.

Науковці приділяли значну увагу питанням збереження культурної спадщини України на початку 1970-х рр., менше зверталися до проблем благоустрою окремих історико-архітектурних комплексів. Здебільшого студії зводили до вивчення питань, пов'язаних із реставрацією окремих пам'яток у післявоєнний період². Проте наявна й низка праць, присвячених пам'яткоохоронній роботі в дещо пізніший час. Одна з таких має регіональне забарвлення, оскільки в ній мова йде про становлення системи охорони історико-культурної спадщини у Криму в 1960–1980-х рр.³ О. Шевчук розкриває важливу роль громадського руху в питанні збереження української національної культурної спадщини в 1960–1980-х рр.⁴ Щодо студій, присвячених післявоєнному відновленню, розбудові та благоустрою Чернігова, то необхідно, зокрема, виділити роботи А. Карнабіда та О. Савицької⁵.

Метою цієї статті є визначення основних напрямків відродження та розбудови Чернігова у 1940–1970-х рр. і надання характеристики складових проєкту благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря, який розробили на початку 1970-х рр., а також визначення причин, через які цей проєкт повноцінно не був втілений у життя.

За часів Другої світової війни Чернігів став одним з найбільш поруйнованих міст на території України. Зважаючи на значну концентрацію різновікових пам'яток архітектури, його включили до списку історичних міст всесоюзного значення. Уже 22 лютого 1946 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У затвердили Генеральний план відбудови й реконструкції міста – «Генеральная схема планировки Чернигова». Головною архітекторкою проєкту була Н. Панчук. В основу документа покладено ідею збереження історичного центру міста з видовим розкриттям пам'яток. Почасті перепланували мережу вулиць та площ. Постало питання про створення зелених зон, зокрема, планували південно-східну частину міста (від Дитинця до Центрального парку культури і відпочинку) оперезати суцільною зеленою смугою вздовж Десни. Нова бульвар-алея мала поєднувати Чернігівський Дитинець із площею ім. Куйбишева (нині – Красна площа), від якої пролягала б до вул. Київської. У панорамі Чернігова мали домінувати архітектурні пам'ятки історичної південно-західної частини міста. Промислові підприємства витіснили подалі як від центру Чернігова, так і за межі його житлових кварталів⁶.

До середини 1950-х рр. територія Чернігова збільшилася в порівнянні з довоєнним часом приблизно в півтора рази та становила понад 70 км². У 1960–1970-х рр. відбувався промисловий розвиток міста, зростала кількість житлових районів із індивідуальною одноповерховою забудовою. Тож ця обставина спри-

¹ Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів, 2010. Вип. 3. С. 4–72; Ванжула О. Реставрація північного корпусу келій Єлецького монастиря в Чернігові – пам'ятки барокової архітектури XVII ст. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів, 2016. Вип. 3 (6). С. 70–71; Памятник архитектуры – бывший Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Том I]. Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/63. Дф-153. Арк. 13.

² Ванжула О. Реставрація північного корпусу келій Єлецького монастиря в Чернігові... С. 70–71; Нижник Л. Реставрація П'ятиницької церкви в Чернігові у 1943–1972 роках і створення музею (за письмовими документами архітектора-реставратора П. Д. Барановського). *Ніжинська старовина*: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 14 (17). С. 27–33.

³ Кармазіна Н. З історії збереження історико-культурної спадщини в Криму в 60–80-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*: наук. журн. Київ, 2009. № 3–4. С. 111–116.

⁴ Шевчук О. Громадський рух за збереження української національної культурної спадщини в 60–80-х рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. Київ, 1996. Вип. 1. С. 221–229.

⁵ Карнабіда А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис. Київ, 1980. 128 с.; Савицька О. Благоустрій Чернігова в 1943–1953 рр. та його вплив на повсякденне життя населення. *Scriptorium nostrum*. електрон. іст. журн. Херсон, 2016. № 2 (5). С. 187–217.

⁶ Карнабіда А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис... С. 85–89; Савицька О. Благоустрій Чернігова в 1943–1953 рр. С. 189–191.

чинила неодноразові коригування Генерального плану, зокрема, у 1948, 1954, 1958 та 1965 рр.⁷

У 1960 р. чернігівський архітектор А. Карнабід розробив схему перебудови планування центральної частини міста за принципом мікрорайонування із урахуванням пам'яток архітектури. Вона давала змогу більш раціонально використати вільні території в історичній частині Чернігова та оновити архітектурно-планувальну структуру міста, що історично склалася. Водночас зберігалася художня виразність історико-архітектурних ансамблів, оскільки було збережено стародавнє архітектурне середовище. Згідно з цим планом, із вул. Урицького (нині вул. П'ятицька) та вул. Серьожнікова видова перспектива відкривала П'ятницьку церкву, із вул. Свердлова (нині вул. Гетьмана Полуботка) можна було побачити церкву Михайла та Федора. Архітектурний комплекс Чернігівського Дитинця добре відкривався з вул. Серьожнікова. Через видові перспективи вулиць Белінського (нині вул. Єлецька) та К. Лібкнехта (нині вул. Святомиколаївська) можна було бачити дзвіницю Єлецького монастиря. Із вул. Белінського також відкривали погляд Спасо-Преображенський собор. Видова перспектива з боку вул. Любецької демонструвала архітектурний комплекс Єлецького монастиря⁸.

На початку 1960-х рр. значну увагу архітектори Чернігова приділяли реконструкції зелених масивів у центральній частині міста. Зокрема, велися роботи з озеленення території по вул. Леніна (нині проспект Миру), у скверах ім. М. Попудренка та Богдана Хмельницького, а також на території Дитинця. Ці проекти передбачали розрідження загущених зелених зон, урахуваючи історичну дендрологію. Однією з цілей такої роботи було розкриття в панорамі міста пам'яток архітектури⁹.

Генеральний план Чернігова, який був розроблений в 1946 р. та коригувався в подальшому, передбачав розбудову міста, яка була безпосередньо пов'язаною з видовим розкриттям його історико-архітектурних комплексів загалом або окремих пам'яток. Звісно, велику увагу архітектори приділили не тільки благоустрою міського простору, а і його окремих історичних місцин. Саме тому, починаючи з 1950-х рр., розроблялися проекти відновлення та впорядкування того чи того історико-архітектурного середовища для перетворення стародавньої частини Чернігова в «місто-музей».

Основні пам'ятки Чернігівського Єлецького монастиря станом на 1960-ті рр. були значною мірою відреставровані. Однак, ці історичні споруди практично не мали поточних ремонтів, хоча їх використовували різноманітні установи. Територія колишньої обителі залишалася не облаштованою, незважаючи на проєкт із її благоустрою 1955 р., який, із огляду на ряд обставин, так і не був реалізований. У результаті цього монастирські пам'ятки потерпали від невідведених від їхніх стін атмосферних опадів, що в подальшому призводило до тріщин на фасадах. Тож, оновлене проектування благоустрою території колишньої Єлецької обителі на початку 1970-х рр. уже давно було нагальним невіршеним питанням¹⁰.

Проєкт благоустрою території колишнього Єлецького монастиря 1972 р. був розроблений Українським спеціальним науково-реставраційним виробничим управлінням на основі завдання, виданого Чернігівським обласним відділом у справах будівництва та архітектури та затвердженого начальником Головного управління планування і забудови населених пунктів і архітектури Держбуду УРСР. Автором проєкту виступив архітектор В. Стамов. Майбутнє планування території колишньої обителі передбачало як створення оптимальних умов охоро-

⁷ Карнабіда А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис... С. 94.

⁸ Там само. С. 96–99.

⁹ Там само. С. 102.

¹⁰ Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир... С. 41; Благоустройство территории памятника архитектуры – Елецкого монастыря [Проектное задание]. Чернигов, 1955. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-643/1. Дф-448. 26 арк.

ни історико-архітектурного комплексу, так і організацію гарного огляду пам'яток туристами¹¹.

У відомстві перш за все наголошували на історичній цінності зазначеного об'єкта. Спеціалісти зауважували, що Єлецький монастир заснували в XI ст. на території, яка прилягала до міського посаду, а нині є однією з центральних частин міста. Також були перераховані пам'ятки, які перебували під державною охороною, а саме Успенський собор XII ст. з прибудованою до нього в XVII ст. усипальницею Лизогубів, дзвіниця XVII ст., три корпуси келій XVI–XVII ст., монастирські стіни та ворота XVII ст. Окрім цього, наголошували й на тому, що на території колишнього монастиря зберігся й ряд інших історичних споруд: дерев'яний будинок Феодосія, архієрейський будинок початку XIX ст., руїни трапезної XVII ст. та інші будівлі. Представники Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури звертали увагу й на те, що, хоча територія Єлецького монастиря мала багату археологічну спадщину, проте систематичних розвідок у цьому напрямі ніхто не проводив, тому виконувати земляні роботи з благоустрою потрібно дуже обережно¹².

Попри те, що наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. монастирські споруди перебували в користуванні різних установ, організацій та підприємств, місцева влада декларувала інші наміри щодо будівель колишньої обителі та самої монастирської території. Так, представники Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури зазначали, що споруди Чернігівського Єлецького монастиря в найближчі роки мали бути звільнені від сторонніх осіб, а також складів та виробничої бази реставраційних майстерень, оскільки все це ніяк не було сумісним із жорсткими вимогами широкого показу відвідувачам пам'яток архітектури певного туристичного осередку. Щодо використання об'єктів архітектурної спадщини в майбутньому, то Успенський собор, як один із найцінніших пам'ятників архітектури Київської Русі, мав стати приміщенням для створення музейної експозиції. Інші монастирські споруди також мали нести культурно-просвітницькі функції¹³.

Проект передбачав проведення заходів із планування та озеленення території колишнього монастиря. Зазначали такі рекомендації: яке покриття доріжок улаштувати, які породи дерев потрібно висадити, де прокласти необхідні інженерні мережі та ін. Також значна увага мала бути приділена освітленню території та підсвічуванню історичних будівель задля огляду цього історико-архітектурного комплексу з далеких відстаней¹⁴.

У загальній частині проекту благоустрою території Єлецького монастиря за 1972 р. вказано статус колишньої обителі. Подано коротеньку історичну довідку та зазначено, що після Другої світової війни монастирський архітектурний ансамбль охороняє держава як пам'ятку архітектури. У документі йшлося про географічне розташування святині. Зазначали, що колишня обитель розміщена в південно-західній частині сучасного міста на одному з підвищень Болдиних гір. Територію монастиря з різних сторін оточують вулиці Пролетарська (нині вул. Князя Чорного), Тиха та Толстого¹⁵.

У проекті надавали характеристику території, на якій розміщений монастир. Указували, що за формою ділянка є близькою до рівностороннього трикутника, дещо витягнута вздовж південно-північної осі. По периметру колишню обитель оточує кам'яна стіна з трьома воротами: північно-східними («святими», під дзвіницею), північно-західними та західними (господарськими). Хребет Болдиних гір розділяє територію монастиря на дві частини. На підвищенні розміщені споруди, що входять до складу архітектурного ансамблю обителі, інша частина – південний схил гори, який свого часу займав сад горіхових дерев. Зі східного бо-

¹¹ Памятник архитектуры... Арк. 4, 12–13.

¹² Там само. Арк. 12.

¹³ Там само. Арк. 12–13.

¹⁴ Там само. Арк. 13.

¹⁵ Там само. Арк. 4–6.

ку монастиря, по найвищій частині пагорба на земній поверхні, видні руїни кам'яної огорожі, яка тягнеться до вул. Толстого. Із центральною частиною міста Чернігівський Єлецький монастир зв'язаний вул. Белінського (нині вул. Єлецька)¹⁶.

Територія колишньої обителі, як зазначалося в документі, окрім невеликої ділянки по вул. Пролетарській (нині вул. Князя Чорного), не була упорядкована. До того ж, не було організоване водовідведення атмосферних опадів від пам'яток, а саме монастирське подвір'я – захаращене будівельним сміттям¹⁷.

Проект благоустрою території Єлецького монастиря мав на меті вирішення логістичних питань щодо підвозу туристичних груп до об'єкта. Основний під'їзд екскурсантів до колишньої обителі мав бути по вул. Тихій. Саме на ній передбачали розміщення заїзної кишені для виходу пасажирів із туристичних автобусів. До того ж, поруч мали організувати розворотний майданчик та паркувальну зону для автобусів та легкових автомобілів¹⁸.

Особливу увагу в плануванні благоустрою приділяли створенню сприятливих умов для організації екскурсійної роботи, яку б проводили на території колишньої святині. Так, вхід до монастирського двору мав бути з вул. Тихої, через північно-східну браму, розміщену в дзвіниці. Неподалік від неї, із західного боку північних келій, мали облаштувати майданчик для збору туристичної групи, для ознайомлення її в загальних рисах з архітектурним ансамблем колишньої обителі. Доріжки поміж монастирськими будівлями мали створити так, щоб екскурсивод мав змогу організувати для екскурсантів якнайкращий огляд пам'яток із різних видових точок та на різних відстанях¹⁹.

Значну увагу в проекті благоустрою території Єлецького монастиря приділяли видовому розкриттю древнього Успенського собору, оскільки саме храм є основним композиційним центром цього архітектурного комплексу. Із північно-західної брами під кутом 30° до західного фасаду собору вела основна доріжка, яку після оновлення планували залишити. Саме під час руху нею в бік храму, можна побачити його в перспективі. Ця доріжка вела до майданчика, який розмістили між Успенським собором та Петропавлівською церквою (XIX ст.). Звідти відкривався гарний краєвид на південний фасад Успенського храму з прибудованою усипальницею Лизогубів²⁰.

Проектанти ставили перед собою завдання не тільки в якнайкращому світлі продемонструвати пам'ятки Єлецького монастиря, але й створити умови для огляду з цієї території навколишніх краєвидів. Так, поруч із Петропавлівською церквою, на південному схилі гори, планували організувати майданчик для відпочинку. Із нього відкривався б гарний вид на Болдині гори, зокрема, Пагорб Слави та колишній Троїцько-Іллінський монастир²¹.

Планували, що приміщення Єлецької обителі мали бути звільнені від різно-рідних установ, проте на початку 1970-х рр. їхнє перенесення ще не було заплановане. Так, у будівлі колишнього архіву консисторії (південно-західні келії) мали розмістити адміністративно-господарську службу заповідника. В Успенському соборі планувалося створення музейної експозиції, решта споруд зовні зберігали своє первинне призначення, але їхні приміщення планували використовувати під різні потреби. У дзвіниці мали організувати музейну касу та продаж сувенірної продукції. Правління товариства охорони пам'яток області мали розмістити в північних келіях, у східних келіях – майстерні народної творчості, у будівлі колишньої Петропавлівської церкви – читальний зал. Щодо руїн споруди ду-

¹⁶ Памятник архитектуры... Арк. 6–7.

¹⁷ Там само. Арк. 7.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. Арк. 7–8.

²¹ Там само. Арк. 8.

ховної консисторії, то їх планували законсервувати та вивести на поверхню ґрунту обриси фундаментів²².

Біля південно-західних келій за проєктом мали розташувати господарський майданчик з павільйоном для сміттєвих контейнерів. Поруч запланували в'їзд на територію через західну браму. Мали бути створені умови для під'їзду транспорту до всіх будівель²³.

Оскільки на території Єлецького монастиря передбачали перебування великої кількості людей, як екскурсантів, так і працівників, то виникала значна потреба в будівництві нової вбиральні. Це мало бути напівпідвальне приміщення, яке було б розміщене за будинком Феодосія біля північно-східної частини муру, що оточував колишню обитель. Декілька невеликих дерев'яних вбиралень, які були на території, збиралися знести²⁴.

Значну увагу проєктанти приділяли проведенню земляних робіт. Під час планування території враховувалися пропозиції з прокладання підземних комунікацій. Звісно, роботи з благоустрою повинні були виконувати після укладання в ґрунт інженерних мереж. У документі наголошено на тому, що під час робіт, які були б пов'язані зі зрізанням ґрунту, мали бути присутні архітектор та археолог. Перш за все, шлося про збереження папертей біля північного та західного входів до Успенського собору. Фундаменти духовної консисторії та келій (нині незбережена будівля, яка розміщувалася поблизу духовної консисторії та була прибудована до західної частини монастирського муру) мали бути збереженими та виведеними за допомогою кам'яної кладки, кольором та структурою відмінної від цегли, якою планували забруковувати майданчики²⁵.

Важливим питанням проєкту благоустрою території колишнього Єлецького монастиря було створення нових доріжок, водовідведення та озеленення. Так, проїзд, що існував на той час, який ішов від північно-західної брами до Петропавлівської церкви (приміщення займав читальний зал бібліотеки) та був забрукований клінкерною цеглою, потрібно було розібрати та заново вимостити по відмітках нового проєкту. Для покриття планувалося використати старий клінкер повторно з доповненням, у разі потреби, додаткового матеріалу²⁶.

Проектанти прийняли рішення, що проїзди на монастирській території мали бути вимощені клінкером або шашкою з гірських порід. Майданчики відпочинку та менші доріжки, які до них вели, мали замощуватися постелистим природнім камінням. За проєктом вздовж доріжок, які були вимощені камінням, із одного боку влаштовували водовідвідний лоток з такого ж матеріалу. Якщо доріжка була забрукована клінкером, то й лотки для збору води теж мали зробити з цегли. У разі, якщо пішохідна частина мала нахил більше 6%, на тому місці передбачалися кам'яні сходи без бічних стінок, але з невеликим підсипанням скосів обабіч доріжки луговим дереном²⁷.

Проект благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря також передбачав покращення стану інфраструктури за межами мурів колишньої обители. Тротуари навколо святині, під'їзна дорога до неї по вул. Тихій, майданчик автостоянки мали бути вкриті асфальтобетоном. Пішохідна доріжка перед центральним входом до монастиря за проєктом мала вимощуватися тим матеріалом, яким би мостилися майданчики самого комплексу. Водовідвідні лотки за межами території монастиря влаштовувалися б зі збірних бетонних елементів²⁸.

Гострою проблемою в питанні збереження пам'яток архітектури була організація водовідведення атмосферних опадів як від самих будівель, так і з монастирської садиби загалом. Згідно з вертикальним плануванням території комплексу

²² Памятник архитектуры... Арк. 8.

²³ Там само.

²⁴ Там само. Арк. 8, 17.

²⁵ Там само. Арк. 8–10.

²⁶ Там само. Арк. 9.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. Арк. 9–10.

су, поверхнєве водовідведення мало здійснюватися на вул. Пролетарську (нині вул. Князя Чорного) та вул. Толстого. З метою організації якісного водовідведення атмосферних опадів від стін Успенського собору та дзвіниці, а також розкриття їхніх цокольних частин, було передбачено зрізання певного шару ґрунту довкола цих споруд²⁹.

Через те, що на території колишнього монастиря мала перебувати значна кількість відвідувачів – як дорослих, так і дітей – поставало питання зайнятості молодого покоління в час поза екскурсіями. За проектом, у північній частині монастиря, ліворуч від входу в північно-західну браму, мали організувати дитячий майданчик із сучасним обладнанням. Проте облаштування такої локації могло бути недоречним з огляду цього архітектурно-історичного комплексу. Проектанти зазначали, що вказаний дитячий майданчик мав бути огорожений зеленими насадженнями та розташований на певній відстані від екскурсійних маршрутів³⁰.

Щодо планів озеленення території Єлецького монастиря, то вони повинні були вирішити питання екологічної єдності довкілля майже незмінного ландшафту на прилеглій до колишньої обителі території та організації відкритого простору перед фасадами пам'яток задля їхнього якнайкращого видового розкриття. З іншого боку, окремі зелені екрани мали бути використані з метою умовного розподілу туристичної та розважальної зони. Так, проектом озеленення планували створення сприятливих умов на майданчиках для відпочинку, облаштування тінювотривалих газонів, які важко витоптати. Насадження мали створювати групи поєднаних кольорових плям із квітучих кущів, дерев та інших зелених композицій із урахуванням їхнього силуету та кольору в різну пору року. Насипні відкоси мали оформити за допомогою дерну товщиною 6–8 см. Щодо догляду за ним, а також за висадженими деревами, кущами та газоном, надавали рекомендації з їхнього поливу в перші 15–20 днів³¹.

Були розглянуті умови оформлення ділянки навколо тих дерев, які мали бути збережені. Так, якщо ці насадження були розміщені на майданчиках, що потребували зниження рельєфу більш ніж на 20 см, то зрізання ґрунту навколо дерев не передбачалось. Потрібно було лише обнести їх низенькими кам'яними огорожами, діаметром на 2 м меншим за проєкцію крон. Кореневу шийку тих дерев, коріння яких потрапляло на пішохідні доріжки чи майданчики, потрібно було захистити металеву решіткою від витоптування³².

Кошторис проєкту благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря 1972 р. складав 100299 крб. Він включав у себе як вартість будівельних матеріалів та саджанців, так і платню за роботу з благоустрою зазначеного об'єкта. Зокрема, мали бути профінансовані роботи з розроблення ґрунту та вивезення його надлишків автомобілем; заповнення асфальтобетоном та іншими матеріалами покриття під'їздів до монастиря, проїздів та майданчиків на його території; облаштування вимощення навколо пам'яток; одернування визначених місць; установлення бордюрів; улаштування сходинок на доріжках та майданчиках; створення водовідвідної системи; підготовлення ґрунту для робіт з озеленення та саме озеленення монастирської території. Задля реалізації цих завдань потрібно було закупити щебінь, пісок, асфальтобетон, бітум, шашку кам'яну, природній камінь, гранітний відсів, гранітні та кам'яні бордюри, цеглу, гранітні сходи, саджанці дерев та чагарників, насіння газонної трави та ін.³³

Задля збереження архітектурного ансамблю Єлецького монастиря, охорони його території, а також для забезпечення історико-архітектурної та об'ємно-просторової значущості цього комплексу в міській забудові, проектом благоуст-

²⁹ Памятник архитектуры... Арк. 10.

³⁰ Там само. Арк. 9.

³¹ Там само. Арк. 10–11.

³² Там само. Арк. 11.

³³ Памятник архитектуры XII–XVII вв. Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Смета]. Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/67. Дф-458. Арк. 2–7.

рою передбачили організацію охоронної зони й зони регулювання забудови. Охоронна зона мала площу 5,04 га та включала в себе всі монастирські споруди, які були обмежені з трьох сторін цегляною стіною, яка є однією з пам'яток архітектури³⁴.

Охоронна зона за проектом була розроблена з урахуванням повного збереження всіх будівель, що входили до складу колишнього Єлецького монастиря, а також можливості використання стародавніх споруд для потреб установ культури, туристичної сфери та під господарські потреби³⁵.

Згідно з документом, без затверджених у відповідному порядку проектів та дозволу органів охорони пам'яток в охоронних зонах було заборонено будівництво нових споруд, знесення чи перебудова будівель, що вже існували, прокладання нових доріг, виконання робіт із планування території, улаштування нових або засипання діючих водойм, прокладання підземних комунікацій, а також повітряних електромереж та інших мереж. Також було під забороною вирубування дерев та чагарників, самовільне їх пересадження. Без спеціального дозволу не мали проводити й археологічні дослідження³⁶.

Щодо зони регулювання забудови, то вона охоплювала ширшу територію (10,16 га), ніж площа охоронної зони (5,04 га). Вона мала такі ж умови утримання, як і охоронна зона. Планування забудови та проекти окремих споруд на території зони регулювання забудови мали враховувати близьке розміщення та особливості архітектурних об'єктів Єлецького монастиря. Під прискіпливою увагою мали бути питання, пов'язані з поверховістю та щільністю забудови, благоустрою та озеленення території поблизу цього стародавнього архітектурного ансамблю. Такі проекти мали бути узгодженими з органами охорони пам'яток. Також у зоні регулювання забудови було заборонено розміщувати промислові підприємства та інші об'єкти, які могли б забруднювати територію, повітря, чи то вносити дисонанс у середовище, яке оточувало колишню Єлецьку обитель³⁷.

Робота над розробкою цього проекту тривала як у 1971 р., так і в 1972 р. До неї були залучені спеціалісти різних галузей. Зокрема, у листопаді 1971 р. свої зауваження та пропозиції до представленої схеми благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря подав відомий український архітектор М. Холостенко. Він зазначив, що маршрут під'їзду до монастирської території громадського та приватного транспорту з перетином вул. Пролетарської (нині вул. Князя Чорного) з виїздом через вул. Тиху на вул. Белінського (нині вул. Єлецька), перш за все, потребував узгодження з відділом регулювання вуличного руху Чернігова³⁸.

Щодо водовідведення атмосферних опадів від архітектурної домінанти монастиря – Успенського собору, то зрізання ґрунту поблизу нього потрібно було робити в мінімальних об'ємах, оскільки такі роботи мали супроводжувати археологічні розкопки. Також дослідник зазначав, що, станом на той час, на доріжці перед західним фасадом собору після опадів утворювалося велике скупчення води. Ця проблема в ході реалізації проекту благоустрою мала бути вирішеною. М. Холостенко наголошував, що, оскільки до західної та північної стіни храму свого часу були прибудовані паперті, то треба уникати організації доріжок поблизу до його стін, а вимощення робити на вже готових відмітках. Ідею зі збереження та виведення на поверхню фундаментів та руїн стін духовної консисторії науковець уважав правильною. Також він радив проектантам уникати асфальт-

³⁴ Памятник архитектуры XII–XVII вв. – бывший Елецкий монастырь в Чернигове [Проект охранных зон. Том II]. Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/30. Дф-121. Арк 6, 8.

³⁵ Там само. Арк. 6.

³⁶ Там само. Арк. 6–7.

³⁷ Там само. Арк. 7–8.

³⁸ Памятник архитектуры – бывший Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Том I]. Киев, 1972. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Інв. № КН-456/63. Дф-153. Арк. 14.

ного покриття доріжок, а вимощення навколо будівель робити прихованим, застосовувати його одернування³⁹.

М. Холостенко звертав увагу й на заплановані роботи з прокладання інженерних комунікацій по території колишньої обителі. Так, він уважав за доцільне змонтувати електрощитову в приміщенні дзвіниці. Далі прихований електрокабель прокладали б від однієї будівлі до іншої. Паралельно до електролінії мала бути прокладена тепломережа. Дослідник мав своє бачення й щодо місця розміщення громадської вбиральні, уважав, що її потрібно було збудувати за східними келяями, на території господарського двору⁴⁰.

Оскільки Єлецький монастир у подальшому мав стати важливим туристичним об'єктом стародавнього Чернігова, М. Холостенко особливе значення приділяв проблемі правильної організації майбутнього туристичного маршруту по цій території. Одним із найважливіших завдань під час проведення екскурсії була демонстрація головного храму колишньої обителі – Успенського собору з якомога вдалішого ракурсу. Науковець наголошував, що огляд цього храму та проведення лекцій стосовно нього варто здійснювати від західного фасаду, орієнтуючись на північно-західний бік, оскільки саме він не мав пізніших прибудов. Для цього потрібно було організувати майданчик на певній відстані від собору. Він мав бути пов'язаний двома входами з монастирською територією: один вхід від дзвіниці (від вул. Тихої), інший – від північно-західної брами (від вул. Пролетарської (нині вул. Князя Чорного)). Важливу роль перед оглядом пам'яток архітектури цього комплексу мав відігравати майданчик біля дзвіниці. Тут, на думку М. Холостенка, мали організувати кіоски з продажу сувенірів та рекламних проспектів. Дослідник рекомендував розпочинати огляд пам'яток від Успенського собору, далі маршрут мав пролягати до руїн духовної консисторії, південно-західних келій та Петропавлівської церкви. Наступними об'єктами ознайомлення мали стати східні та північні келії. Оглядом будинку Феодосія та дзвіниці мала бути завершена екскурсія⁴¹. Тобто, архітектор М. Холостенко у своїх зауваженнях та пропозиціях щодо розробленого проєкту благоустрою території Єлецького монастиря, наголошував на комплексному підході щодо вирішення поставлених у документі завдань.

У 1950–1970-х рр. у Чернігові активно відбувався процес післявоєнного відродження міста. Вагомою його складовою було збереження історико-архітектурних комплексів із подальшим їх використанням як туристичних об'єктів. Благоустрій самого міста мав переплітатися з упорядкуванням територій історичних місць. Плани з благоустрою території на той час недіючого Чернігівського Єлецького монастиря існували ще у 1950-х рр., проте вони не були реалізовані, власне як інший, схожий проєкт 1972 р. За задумом проєктантів, у 1970-х рр. мала бути ще одна спроба привести до ладу подвір'я колишньої Єлецької обителі. У планах було розкриття пам'яток для організації кращого огляду, створення покращених умов збереження цих історичних будівель, організація якісного вертикального планування території та поліпшення її озеленення, створення нових майданчиків для відпочинку, доріжок, туристичної інфраструктури та ін. Велику увагу приділили організації охоронної зони, що включала територію самого монастиря й зони регулювання забудови довкола колишньої обителі.

Імовірно, цей проєкт був розроблений на подальшу перспективу, оскільки кошторис у сумі 100299 крб. начальник Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури затвердив лише 22 лютого 1978 р.⁴²

Однак, зважаючи на ряд обставин, до яких можна віднести ті, що у 1970-ті рр. монастирські приміщення все ще використовували різні організації,

³⁹ Памятник архитектуры – бывший Елецкий монастырь в г. Чернигове [Проект благоустройства территории. Том I]. Арк. 14–16.

⁴⁰ Там само. Арк. 15.

⁴¹ Там само. Арк. 15–16.

⁴² Памятник архитектуры XII–XVII вв. Елецкий монастырь... [Проект благоустройства территории. Смета]. Арк. 1.

та й більш нагальними питаннями були поточні ремонти самих пам'яток, увага місцевих керманів та, відповідно, фінансові ресурси здебільшого були спрямовані на розбудову інфраструктурних об'єктів, промислових підприємств у місті, тому цей проєкт так і не був повноцінно реалізований. Проте у часи нинішнього, досить активного процесу благоустрою Чернігова, сучасні архітектори могли б використовувати подібні проєкти як зразки, ідеї для своїх майбутніх праць.

References

Vanzhula, O. (2016). Restavratsiia pivnichnoho korpusu kelii Yelets'koho monast'riia v Chernihovi – pamiatky barokovoi arkhitektury XVII st. [Restoration of the northern building of the cell of the Yelets Monastery in Chernihiv – monuments of baroque architecture].

Dotsenko, A., & Shevchuk, I. (2010). Chernihivskiy Yelets'kiy monastyr: istoriia i diialnist [Chernihiv monastery of Elets'kiy: history and function]. Chernihiv, Ukraine.

Karmazina, N. (2009). Z istorii zberezheniia istoriko-kulturnoi spadshchyny v Krymu v 60–80-kh rokakh XX st. [From the history of preservation of historical and cultural heritage in the Crimea in the 60-80's of the 20th century]. *Kraieznavstvo – Study of a region*, 3–4.

Nyzhnyk, L. (2012). Restavratsiia Piatnytskoi tserkvy v Chernihovi u 1943–1972 rokakh i stvorennia muzeiu (za pysmovymy dokumentamy arkhitekora-restavratora P. D. Baranovskoho) [Restoration of the Piatnytska Church in Chernihiv and creation of a museum (according to the written documents of the architect-restorer P. D. Baranovskiy)]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 14 (17).

Savytska, O. (2016). Blahoustrii Chernihova v 1943-1953 rr. ta yoho vplyv na povsiakdenne zhyttia naselennia [Improvement of Chernihiv in 1943–1953 and its impact on everyday life]. *Scriptorium nostrum – Scriptorium nostrum*, 2 (5).

Shevchuk, O. (1996). Hromadskiy rukh za zberezheniia ukrainskoi natsionalnoi kulturnoi spadshchyny v 60–80-kh rr. [Public movement for the preservation of Ukrainian national cultural heritage in the 60–80's]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty – History of Ukraine, little-known names, events, facts*, 1.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Lytovchenko Oleksandr L. – junior research scientist of the department of educational and scientific activity of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: lytovs@ukr.net

ON THE ISSUE OF IMPROVEMENT OF THE TERRITORY OF THE CHERNIHIV YELET'SKYI MONASTERY IN THE 1970S

The purpose of the article is to outline the tendencies of post-war restoration and development of Chernihiv from the 1940s to the 1970s. Special attention is paid to the revival of the historical and architectural environment of the city, among which the Yelets shrine occupies a prominent place. The tasks of this study is to characterize the project of landscaping of the then non-functioning Chernihiv Yelets'kiy Monastery in 1972. An important issue is to determine the probable reasons of the lack of implementation of the developed plans. In the article were used general scientific methods, for example, the method of systematic approach, analysis and induction, as well as a special-historical method of historical-genetic analysis were also used. The study is based on the principles of historicism and objectivity. The scientific novelty of the study lies in the coverage of one of the little-known pages of the history of the Chernihiv Yelets'kiy Monastery, in particular, the land improvement of the former monastery in the 1970s, as well as its adaptation to a tourist object. Conclusions. After the

Second World War, Chernihiv began to rebuild. An important role in this problem belonged to the architects who thought to harmoniously combine historical sites with the renewed urban space. In the early 1970s, another landscaping project was developed to improve the territory of the Chernihiv Yeletskyi Monastery, which aimed to improve the preservation of its architectural monuments and create a favorable environment for sightseeing. Unfortunately, these plans have not been fully implemented for a number of reasons: the usage of monastery premises by various organizations, the need for current repairs of monuments, the attention of local government and, consequently, problems with financial resources for the development of infrastructure in the city, etc. Today, from a practical point of view, such unrealized projects for the improvement of a particular object can be useful in developing new plans for the arrangement of a particular urban space.

Key words: types of discovery of the monuments, preservation of cultural heritage, excursionists, Yeletskyi Monastery, landscaping project.

Дата подання: 14 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Литовченко, О. До питання благоустрою території Чернігівського Єлецького монастиря в 1970-х рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 28–38. DOI: 10.5281/zenodo.5089637.

Цитування за стандартом APA

Lytovchenko, O. Do pytannia blahoustroiu terytorii Chernihivskoho Yeletskoho monastyria v 1970-kh rr. [On the issue of improvement of the territory of the Chernihiv Yeletskyi monastery in the 1970s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 28–38. DOI: 10.5281/zenodo.5089637.

